

מסורה ליוסף

כתב עת העוסק במורשתו של
הגאון ר' יוסף קאפח נע"ג

כרך ז

עורך
יוסף פרחי

מכון מש"ה ★ נתניה תשע"ב

מסורה ליוסף

כתב עת העוסק במורשתו של הגאון ר' יוסף קאפח נע"ג
הוצאת "מכון מש"ה" מיסודה של עמותת "הליכות עם ישראל", סניף נתניה

ספר זה יוצא לאור בסיוע

משרד התרבות והספורט – מינהל תרבות – מחלקת מוסדות מחקר ומורשת

המשרד לשירותי דת – מחלקת עזבונות

"אורות יצחק" גרעין תורני קהילתי, מודיעין

חברי המערכת
ד"ר יחיאל קארה
הרב צפניה ערוסי

עריכה לשונית
ד"ר יחיאל קארה

כתובת המערכת:

ת"ד 5042 נתניה, 42150

פקס מס' 1533-5353570

דואר אלקטרוני: mesora@walla.com

halichot@inter.net.il

מכון מש"ה - לחקר משנת הרמב"ם

אתר המכון: <http://www.net-sah.org>

ת"ד 5042 נתניה

09-8842313

ת"ד 211 קריית-אוננו

03-5351119

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם בלבד

כל הזכויות שמורות למכון מש"ה

תוכן העניינים

- 6.....רשימת המשתתפים בקובץ
7.....פתח דבר

משנתו ודרכו של הרב יוסף קאפח

- 11.....השגות "מארי" על מפרשי דברי רבנו הרמב"ם – תכליתן ותועלתן
הרב ד"ר רצון ערוסי
- 25.....גדר ברכה שאינה צריכה: שיטת מורנו הגאון מארי יוסף קאפח זלה"ה
הרב אביעד אשואל
- 33.....על מסורת הקריאה במקרא בקריאת הרב צובירי ובקריאת הרב קאפח
אדם בן נון
- 47.....תורה ועבודה במשנתו ובהליכותיו של מו"ר הרב יוסף קאפח זצ"ל
הרב אליקים צדוק
- 95.....תקופתנו וימות המשיח במשנת הרב קאפח זצ"ל
הרב ד"ר חננאל סרי
- 107.....חמישים שנה במחיצת מורנו ורבנו הרה"ג יוסף קאפח זצ"ל
טוב צדוק
- 119.....על "דברים אחדים": הקדמת הרב יוסף קאפח לספר "מורה הנבוכים"
יוסף פרחי
- 151.....דעת הרה"ג יוסף קאפח על השירה והזמר
הרב מיכאל חימי
- 179.....ציורי ספר "מאור האפלה"
שלום פנחס כהן
- 197.....היחס בין הקבלה לבין ההלכה במשנת מהרי"ץ ומהרי"ק
שלומי לוי

הלכה ומנהג

- 217.....הצפייה בניתוחי מתים.....
 הרב אברהם חמאמי
- 227.....הייצוג בבתי הדין ותנאי מורשה.....
 הרב אהרן קאפח
- 235.....בן עיר שהלך לכרך.....
 איתמר כהן
- 249.....מצוות הגר והמתגייר.....
 הרב ד"ר אריה סטריקובסקי
- 303.....הלכות צדקה.....
 הרב ד"ר דוד פיקסלר
- 333.....כוס חמישי בליל הסדר.....
 הרב יעקב רטבי
- 343.....האותיות בתורת הראשונים.....
 הרב משה צארום

הגות ומחשבה

- 365.....אחרי הפעולות יימשכו הלבבות או אחרי המחשבות?.....
 אליהו נגר
- 379.....מעמד הנכרים בימות המשיח במשנת הרמב"ם.....
 פרופ' מנחם קלנר
- 417.....בעקבות מכת בכורות.....
 עותניאל מנצור

עניינים אחרים

- 437.....זיהוי בעלי החיים שבמשנה על פי פירוש הרמב"ם.....
פרופ' זהר עמר
- 449.....כנען ועבודה זרה וארץ ישראל.....
יהונתן שמחה בלס
- 475.....האם ייעד רב סעדיה גאון את תרגומו לתורה גם למוסלמים?
פרופ' יהושע בלאו
- 489.....מבנה, רעיון ומגמה בספר החזון של הרמב"ם.....
יוחאי מקבילי
- 499.....מבנה בתי הכנסת בתימן והמחלוקות בהם.....
ד"ר משה גברא
- 523.....כוחו של השופט "לתקן" את החוק: גישתם של אריסטו והרמב"ם.....
פרופ' נחום רקובר
- 535.....יהדות ודמוקרטיה במשנת הרמב"ם וחזונו.....
הרב ד"ר רצון ערוסי
- 549.....הדרכת התלמיד להתבוננות מטפיסית בכתבי שלמה אבן גבירול.....
שועי רז

הלכות צדקה

פתיחה

התורה וחז"ל מדגישים את הזמניות של מושג הבעלות על הנכסים שצובר האדם בעולם הזה. שנת השמיטה מלמדת את האדם שהארץ היא ארץ ה', ושהוא הנותן אותה ואת פירותיה לאדם. שנת היובל אף היא מורה שאין לאדם בעלות מוחלטת ושלמה על שום דבר. האפשרות של נפילה כלכלית ומעמדית רובצת לפתחו של כל אדם, והתורה מעוררת את חובת העזרה למך.

החובה לסייע לאדם שירד מנכסיו אינה נובעת רק מרחמנות. הסיבה עמוקה הרבה יותר. הצלחה כלכלית אינה ודאית לאורך ימים ושנים. העשיר, היודע שהישגיו הושגו בזכות שמים, יודע היטב שהגלגל עלול להתהפך. הקב"ה הוא שנתן לו את אדמותיו ואת הצלחותיו הממוניות. הבעלים האמתי והמוחלט של כל דבר בעולם הוא רק הקב"ה. בני האדם אינם אלא נתיניו. בידו להמית ולהחיות, להשפיל אף לרומם. בשנים האחרונות חוינו משברים כלכליים גדולים מאוד. מי שהיו לפני שמיטות אחדות עולים חדשים נזקקים, הפכו להיות בעלי בתים, וכיום הם מצווים לקלוט את העולים החדשים. מה שקיבלו והשיגו הוותיקים, לא ממש שייך להם. על אף כל ההבטחות הסוציאליות במדינת הרווחה והסעד, אין שום גורם אנושי היכול להבטיח לאדם שמקום העבודה שלו יוכל להמשיך לפרנס אותו גם בעתיד. מי שמחזיק בידיו את מפתח החיים, מחזיק בידיו גם את מפתחות הפרנסה.

במאמר זה נעסוק במשבר הכלכלי לכל צדדיו. נפתח בהגדרת העוני ובהבדל בין עני לבין מי שנמצא במצוקה כלכלית. נדון בסוגי גמילות החסדים, בשאלה עד כמה צריך האדם לתת מממונו לצדקה ועבור מה, ומה תוקפו של גדר חומש מממונו לצדקה. נדון בהלכות מעשר כספים בימינו, ונביא דוגמאות מספריות לסכומי הצדקה שצריך כל אדם לתת. בכל פרק נביא סיכום ביניים הלכה למעשה.

מיהו עני ומה בין צדקה אישית לבין צדקה ציבורית

1. מהו קו העוני ומי נקרא עני

המשנה במסכת פאה מגדירה את קו העוני ביחס לקבלת תמיכה יומית ושבוועית וביחס

לזכאות להיקרא עני ולקבל את המתנות המגיעות לעניים. וזה לשונה:¹

מי שַׁיֵּשׁ לוֹ מִזוֹן שְׁתֵּי סְעוּדוֹת – לֹא יִטּוֹל מִן הַתְּמָחוּי. מִזוֹן אַרְבַּע עֲשָׂרָה – לֹא יִטּוֹל מִן הַקּוֹפָה [...] מִי שַׁיֵּשׁ לוֹ מֵאֲתִים זוֹז – לֹא יִטּוֹל לְקַט שְׂכַחַה וּפֹאֵה וּמַעֲשֵׂר עֲנִי [...] מִי שַׁיֵּשׁ לוֹ חֲמִשִּׁים זוֹז, וְהוּא נוֹשֵׂא וְנוֹתֵן בָּהֶם – הֲרֵי זֶה לֹא יִטּוֹל.²

תחילה עלינו להסביר מהו "תמחוי" ומהי "קופה", מה שמם בימינו ומהו השיעור "מאתיים זוז".

בתוספתא מוסברים דברי המשנה בלשון זה:³

תמחוי – כל היום [ויש גורסים: בכל יום]. קופה – מערב שבת לערב שבת. תמחוי – לכל אדם. קופה – לעניי אותה העיר.

הרמב"ם מסביר:⁴

תמחוי – שם הכלי שאוכלים בו. והיו עוברים בכל יום בכלי על הבתים ולוקחים מכל בית מהלפתנים שבשלו ונותנים באותו הכלי ומחלקים בין העניים. וקופה [...] רוצה לומר כאן הצדקה הנגבית כל שבוע מערב שבת לערב שבת.

אם כן, "תמחוי" הוא המזון המחולק לעניים בכל יום, שהוא מזון טרי מבושל המחולק לעניים מדי יום. המוסד המקביל לו בימינו הם בתי התמחוי, אלא שהם מחלקים את המזון אבל לא אוספים אותו מן הציבור.

ובמקום אחר הרמב"ם אומר בעניין התמחוי:⁵

התמחוי – יש מקומות שנהגו בו, ויש מקומות שלא נהגו בו.

"קופה" היא המקור לחלוקת כסף לנזקקים. אוספים כסף לקופה בכל שבוע, ומחלקים אותו לעניים פעם בשבוע. מטבעם של התמחוי והקופה, זכאים לכל אחד מהם עניים אחרים. לקבל מן תמחוי, זכאי מי שאין לו אפילו מאכל ליום אחד, בדרך כלל אורחים המגיעים לעיר, שהם נחשבים עניים רק באותה שעה, ואילו לקבל מן הקופה, זכאי מי שאין לו מזון לשבוע. המוסד המקביל בימינו לקופה הוא קצבאות הביטוח הלאומי ומשרד הרווחה, הניתנות מדמי הביטוח שמשלמים האזרחים בכל חודש, ומחולקות גם

1 פאה, פרק ח, משניות ז-ט.

2 ציטוטי המשנה במאמר זה הם על פי נוסח המשנה שבפירוש הרמב"ם למשנה מסכת פאה, מהדורה מבוארת (תש"ע). הרמב"ם ניקד חלק מן המילים שבמשנה, ואנו העתקנו ניקוד זה.

3 פאה, פרק ד, משנה ט.

4 פירוש המשנה, פאה, פרק ז, משנה ז.

5 משנה תורה, הלכות מתנות עניים, פרק ט, הלכה ג.

כן אחת בחודש: קצבאות ילדים, קצבת זקנה, השלמת/הבטחת הכנסה, אבטלה ועוד. אמנם מקופה זו מקבלים גם מי שאינם מוגדרים נזקקים (כגון קצבאות ילדים, המחולקות לכל האוכלוסייה), אך עיקר הוצאות הקופה הן לנזקקים.

סוג אחר של תמיכה בעניים הוא מתנות עניים. כאן קבעו חז"ל סכום מוחלט, "מאתיים זוז". בערוך, ערך זוז, נאמר ש"דינר וזוז אחד הן", וכך כותב גם הרמב"ם (פירוש המשנה, בבא בתרא י, ב): "וזוזין אלו האמורים כאן הן הדינרין אשר הסלע ארבעה מהן".

שיעור הדינר הוא 96 גרגרי שעורי כסף, ונמצא ש"מאתיים זוז" הם כעשרים אלף גרגרי כסף,⁶ שהם קרוב לק"ג כסף, שערכו בימינו 1000–2000 שקלים חדשים, שהוא קרוב למה שמוגדר בימינו "שכר מינימום". נמצא שמי שאינו משתכר שכר מינימום רשאי לקבל מתנות עניים.

בימינו יש שלוש שיטות למדידת העוני:

א. **קביעת העוני בצורה יחסית.** בשיטה זו, עני הוא מי שסף ההכנסה שלו נמוך במידה רבה מהכנסתם של רוב תושבי המדינה. בשיטה זו, שיפור משמעותי של כלל האוכלוסייה בשיעור שווה לא ישנה משמעותית את אחוז העניים בה. גישה זו היא המקובלת בישראל וברוב מדינות העולם כיום. בישראל מוגדר "קו העוני" כ-50% מן ההכנסה החציונית. החישוב נעשה לפי מספר המבוגרים במשק בית סטנדרטי, ולכן קו העוני לאדם יחיד נמוך משמעותית מקו העוני למשפחה שיש בה שלושה ילדים.

ב. לפי השיטה השנייה, העוני נקבע על פי "סל מוצרים" הנחשבים בעיני רוב תושבי המדינה הכרחיים לצורך קיום אורח חיים תקין, ובדיקת שיעור התושבים שהכנסתם נמוכה מכדי לקנות את המוצרים הללו. קביעת המוצרים ההכרחיים נעשית ביחס למקובל בכל מדינה.

ג. לפי השיטה השלישית, נקבע שרירותית סכום כסף ונבדק שיעור האנשים שהכנסתם נמוכה ממנו. בשיטה זו נמדד ה"עוני מוחלט", והיא מקובלת במדידות בינלאומיות, שבהן קשה להגדיר "סל מוצרים" הכרחי. הסף המוגדר כ"עוני מוחלט" על ידי האו"ם הוא הכנסה יומית של שני דולרים אמריקניים.

המשנה נוקטת בשתי השיטות האחרונות. לעניין הזכות לקבל מן התמחוי והקופה, נקבע שיעור של סל מוצרים הכולל ארבע-עשרה ארוחות בשבוע, ואילו לעניין הזכות

6 משקל מיני השעורה המוכרים לנו נע סביב 0.045 גרם עם סטיית תקן של 0.004. ראה יעקב קוסטרינסקי, גידול תבואות, בעריכת נ' תרדיון, ב (תשכ"ו), עמ' 63; ובהרחבה בספרו של הרב יעקב ג' וייס, מידות ומשקלות של תורה, מהדורת וגשל, ירושלים תשמ"ה, פרקים ב–כה, ושם מביא את משקלי השעורה בזמנים ובמקומות שונים. לפי חישובים מספרות הגאונים, מתקבל ערך דומה של 0.044 גרם.

לקבל שאר מתנות עניים, נקבע שיעור מוחלט של מאתיים זוז, שהם כאלפיים שקל של ימינו. נראה כי שיטת המדידה הראשונה, היחסית, אינה מתאימה להלך מחשבת חז"ל, מפני שיש צורך ומצווה לעזור למי שיש לו צורך בעזרה, אך מי שהוא חסר רק מבחינה יחסית, אין מצווה לתמוך בו.

מן העובדה שבחרו חז"ל בשתי השיטות האחרונות, ולא בשיטה הראשונה, נראה לומר כי דיני הצדקה מבקשים לפתור את בעיית העוני מנקודת המבט של עוניו של העני ולא מנקודת המבט של עושרו של העשיר. לפי הדינים האלו, עדיף להעניק סיוע לעני, אף על פי שעושרו של העשיר גדל, ולכלל הפחות נשאר כשהיה, מלהחסיר מעושרו ורכושו. לכן, המדידה היחסית של העוני אינה מעניינם של חז"ל. הנדבה מחסרת מן העשיר ומעניקה לעני. גדולה ממנה ההלוואה, המעניקה לעני הזדמנות להשתקם בלא לחסר את בעל ההון (שהרי העני לווה חייב להשיב את חובו לעשיר). גדולה משתיהן השותפות עם העני, המספקת לו מקום עבודה ושיבה למעגל הייצור בד בבד עם פיתוח עסקיו של העשיר והגדלת עושרו.

הלכות צדקה ממקמות את מתן המענק והנדבה, המכונים בימינו "תשלומי העברה", במקום נמוך במסגרת תפיסתם החברתית-כלכלית של חז"ל, הממליצים דווקא על גילום הסיוע במתן הלוואות ויצירת מקומות עבודה. סיוע בדרך זו לשכבות החלשות עשוי לתרום לחילוץ חלקם ממעגל המובטלים בלא פגיעה בהונם של העשירונים העליונים. אם כן, יותר מבעיית הפערים החברתיים, חז"ל מבקשים לענות על בעיית העוני עצמה.

2. מה בין מתן צדקה לעני ותמיכה לבין מי שמצבו הכלכלי קשה?

עד כאן דגנו במצוות הצדקה שהעני לוקח ביזמתו מן הקופה הציבורית או מבעל השדה. נוסף על מצווה זו, מצינו גם מצווה על היחיד, מעבר לחובות הרגילים, לתת למי שמתברר שהוא נצרך, כמו שעולה מן התלמוד. וזה לשונו:⁷

ת"ר. יתום שבא לישא, שוכרין לו בית ומציעין לו מטה וכל כלי תשמישו, ואחר כך משיאין לו אשה, שנאמר: "די מחסורו אשר יחסר לו". "די מחסורו" – זה הבית. "אשר יחסר" – זה מטה ושלחן. "לו" – זו אשה. וכן הוא אומר: "אעשה לו עזר כנגדו" (בראשית ב, יח). תנו רבנן. "די מחסורו" – אתה מצווה עליו לפרנסו, ואי אתה מצווה עליו לעשרו. "אשר יחסר לו" – אפילו סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו. אמרו עליו על הלל הזקן, שלקח לעני בן טובים אחד סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו. פעם אחת לא מצא עבד לרוץ לפניו, ורץ לפניו שלשה מילין.

אין הכרח שמי שנקלע למצב כלכלי קשה, יגיע מיד לדרגת עני. לכן, עדיין אינו זכאי לקחת מן הקופה הציבורית וגם אסור לו לקבל מתנות עניים. מה יעשה? אמרו חז"ל שמצווה לתת לו די מחסורו. וכן פסק גם הרמב"ם:⁸

לפי מה שחסר העני, אתה מצווה ליתן לו. אם אין לו כסות – מכסים אותו. אם אין לו כלי בית – קונין לו כלי בית. אין לו אשה – משיאין אותו אשה. ואם היתה אשה – משיאין אותה לאיש. אפלו היה דרכו של זה העני לרכוב על הסוס ועבד רץ לפניו, והעני וירד מנכסיו – קונין לו סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו, שנאמר "די מחסורו אשר יחסר לו".

מצב זה מצוי בדורנו באנשים הנמצאים באופן זמני בלא עבודה. אם חס ושלום מצב זה נעשה קבוע, האדם חייב לרדת מרמת החיים שהורגל לה, ודינו כלוקח מן הקופה. נראה כי תשלום דמי אבטלה למשך תקופה מוגבלת מתאים לרעיון זה. דמי האבטלה אינם תשלום מן הקופה אלא דרך להחזיק את האדם לפני שיזדקק לבריות ויתחייב להוריד את רמת החיים שלו.

מכל המקורות הללו אנו למדים כי "די מחסורו" הוא דין המחייב את היחיד לתת צדקה (גמילות חסדים) לעני, ויש להבחין בין מצווה זו לבין נתינת צדקה לעניים משל ציבור, מן הקופה או מן התמחוי.

2.1 מתי חייב למכור את כליו מי שירד מנכסיו?

ההפרש בין עני לבין מי שירד מנכסיו בא לידי ביטוי בשאלה אחרת: האם מי שירד מנכסיו חייב למכור מכליו היקרים (מכונית או דירה וכדומה) ולהשתמש בכלים פחותים יותר קודם שיהיה זכאי לקבל צדקה? האם יש הבדל בין צדקה שנותן היחיד, הניתנת מדין "די מחסורו", לבין צדקה הניתנת מן הקופה הציבורית?

נאמר במשנה:⁹ "אין מחייבין אותו למכור את ביתו ואת פְּלִי תְּשִׁמִּישׁוּ".

הגמרא מעמידה את דברי המשנה באופן הבא:¹⁰

תנן התם: אין מחייבין אותו למכור את ביתו ואת כלי תשמישו. ולא? והתניא. היה משתמש בכלי זהב – ישתמש בכלי כסף. בכלי כסף – ישתמש בכלי נחושת! אמר רב זביד: לא קשיא: הא במטה ושולחן [שצריך להסתפק ביותר זולים לפני שהוא נוטל צדקה], הא בכוסות וקערות. מאי שנא כוסות וקערות דלא? דאמר: 'מאיסי לי'. מטה ושולחן נמי אמר: לא מקבל עילווי [איני מקבל

8 הלכות מתנות עניים, פרק ז, הלכה ג.

9 פאה, פרק ח, משנה ח.

10 כתובות סח ע"א.

עליין]. אמר רבא בריה דרבה: במחרישה דכספא [ראה לקמן הסבר הר"ח והרי"ף לכלי זה]. רב פפא אמר: לא קשיא. כאן קודם שיבא לידי גיבוי, כאן לאחר שיבא לידי גיבוי.

בירושלמי נאמר במקבילה לסוגיית הבבלי:¹¹

תני. משתמש בכלי זהב – נותנין לו כלי כסף. כלי כסף – נותנין לו כלי נחושת. כלי נחושת – נותנין לו כלי זכוכית. א"ר מנא: כלי כסף וכלי זכוכית בגופיהן. והתני: היה משתמש בכלי מילת – נותנין לו כלי מילת [הרי שלא צריך להסתפק בפחות]? כאן בגופו [שאינו צריך להסתפק בפחות] וכאן בשאינו גופו. חד מן אילין דנשייותא איתנחת מן ניכסוי [איש אחד ירד מנכסיו] והוון זכין ליה במאן דחסף [והיו מאכילים אותו בכלי חרס]. הוא אכל ומותיב [היה אוכל ומקיא, מפני שהיה רגיל לאכול בכלים יקרים יותר]. אמר ליה אסיא [אמר לו הרופא]: עיקר תבשילה לא מן גוא לפסא הוא [האם לא תמיד מבשלים בכלי חרס]? אכיל מן לפצא [התרגל לאכול מכלי הבישול בלי להקיא].

מן הסוגיות הללו, נראה שרב פפא ורבה אינם חלוקים בעניין זה, וניתן להכריע כשניהם יחד. לדעת שניהם, אין הבדל בין מיטה ושולחן לבין כלי אוכל. לדעת רבא, רק כלי מותרות, העני צריך למכור לפני שהוא נוטל צדקה, אך מיטה ושולחן, וכן גם כלי אוכל, אינם בבחינת כלי מותרות. אבל לדעת רב פפא, לפני שהעני נוטל מקופת הצדקה, אין עליו למכור שום כלי, אך לאחר שהתחיל לקבל צדקה מן הקופה הציבורית, עליו להפחית מרמת החיים שלו בכל הכלים.

הרי"ף פוסק:¹²

תנן התם. אין מחייבין העני למכור את ביתו ואת כלי תשמישו. והא תניא: היה משתמש בכלי זהב – ישתמש בכלי כסף. בכלי כסף – ישתמש בכלי נחושת? אמר רבה בריה דרב הונא: במחרישא דכספא. יש שפירשו שהיא המגדרת שמגרדין בה בבית המרחץ. רב פפא אמר: לא קשיא. כאן קודם שיבא לידי גיבוי, כאן לאחר שיבא לידי גיבוי. פירוש. כל זמן שאינו נוטל אלא בצנעה – אין מחייבין אותו למכור כלי תשמישו. אבל אם הוצרך ליטול מן הגבוי של קופה – אין נותנין אלא לאחר שימכור.

לפי השילוב של שתי הסוגיות ופסיקת הרי"ף, הכריע הרמב"ם:¹³

11 פאה פ"ח ה"ח, כא ע"א.

12 כתובות כט ע"ב בדפי הרי"ף.

13 הלכות מתנות עניים, פרק ט, הלכה יד.

עני שצרך ויש לו חצר וכלי בית, אפילו היו כלי כסף וכלי זהב – אין מחייבין אותו למכור את ביתו ואת כלי תשמישו, אלא מותר ליקח. ומצוה ליתן לו. במה דברים אמורים? בכלי אכילה ושתייה ומצעות ומלבוש וכיוצא בהן. אבל אם היו כלי כסף או כלי זהב, כגון מגרדה או עלי וכיוצא בהן – מוכרין ולוקח פחות מהן. במה דברים אמורים? קודם שיגיע לגבות מן העם. אבל אחר שגבה הצדקה – מחייבים אותו למכור כליו וליקח אחרים פחותין מהם, ואחר כך ייטול.

נמצא שהרמב"ם פוסק שכלי מאכל ומצעות ומלבושים אין העני צריך למכור קודם שהוא נוטל מן הצדקה. אך לאחר שנטל מן הצדקה, הוא חייב למכור הכל. כמו כן אין שלב ביניים שחייב למכור לפני שלקח צדקה בפועל.¹⁴

ניתן לדייק בלשון הרמב"ם, שכתב ש"אינו חייב למכור לפני שייקח ממתנות עניים ויחשב מהם. אבל אחרי שלקח", שאין מדובר בשנתן אדם לעני מכספו, שזו מצוות צדקה אישית, אלא בלקיחת מתנות עניים או לקיחה מן הקופה או התמחוי.

מה שמחלקים לעניים מן הקופה הציבורית 'נלקח' ולא 'ניתן'. כלומר, אין הקהל חייב לחפש את העני ולתת לו, אלא שאם העני רוצה לקבל צדקה, עליו לטרוח ולבקש אותה מבעל השדה או מגבאי הצדקה. דבר זה מתאים לדרישת חז"ל שייטול העני חלק פעיל בלקיחת הצדקה. ויש בזה רווח כפול: העני מתרגל לעמול כדי להתפרנס מן הצדקה, והוא חייב להגדיר את עצמו כנצרך לעזרת הציבור על אף אי הנעימות שיש בזה.¹⁵

רק אחרי שהעני מכריז על עצמו כזקוק לפרנסה מן הקופה הציבורית, ניתן לדרוש ממנו לצמצם את הוצאותיו, ואם יש לו כלים יקרים, עליו להמירם בכלים זולים מהם. אך מי שירד מנכסיו ועדיין אינו מקבל מתנות עניים או סיוע מן הקופה הציבורית, ויש מי שנותן לו די מחסורו – אינו חייב למכור את כליו.

כל זמן שהאדם מנסה לפתור את בעיותיו הכלכליות בכוחות עצמו, מצווה גדולה לעזור לו ולמנוע אותו מלהגיע לדרגת נזקק לקבלת סיוע מן הקופה הציבורית, שהיא החובה האמורה בתורה, לעזור לעני ולתת לו די מחסורו. לכן, כל זמן שלא לקח העני מקופת הציבור, אלא נעזר ביחיד או יחידים להשלמת מחסורו, אי אפשר לחייב אותו למכור את כליו, גם אם הם שווי ערך. צעד זה מטרתו למנוע פגיעה בתדמית המקבל ולאפשר לו להאמין שהוא יכול להיחלץ ממצבו הקשה. וזה לשון הרמב"ם בעניין זה:¹⁶

14 ראה מאמרו של הרב אהרן פרידמן, "ביאור נוסף בענין צדקה", עלון שבוע 166 (תשס"ו), עמ' 63–70.

15 לדרישה לאקטיביות של מקבל הצדקה ראה מאמרנו "עוללות – הלכה ומעשה", תחומין כח (תשס"ח), עמ' 367–355.

16 ספר המצוות, עשה קצו.

הציווי שנצטוונו להלוות לעני, כדי להרחיב לו ולהקל על עניינו. ומצווה זו יותר גדולה וחמורה ממצוות צדקה. כי מי שנצרך ומגלה פניו לבקש מבני אדם, אין מצוקתו וצערו בדבר זה כמו זה שעדין לא גילה פניו, והוא זקוק לעזרה כדי שלא יתגלה מצבו ולא יהא נצרך.

אם כן, חז"ל גילו התחשבות באדם, ולא דרשו ממי שמבקש עזרה למכור את כליו, אלא אפשרו לו לשמר את מעמדו, ורק אם הגיע למצב שהוא חייב לקחת מן הקופה הציבורית, שוב אין עניין לשמור על כבודו, וניתן לחייב אותו למכור את כליו.

על היחס בין נתינה לעני די מחסורו, ואפילו סוס ועבד לרוץ לפניו, לבין התנאי שרק מי שאין לו מאתיים זוז רשאי לקחת מתנות עניים, נשתברו קולמוסים רבים. "שיטה מקובצת" בשם הגאונים¹⁷ מבחין בין קודם שנודע שירד מנכסיו ונעשה עני לבין עני מפורסם. לפני שירד האדם מנכסיו, משלימים לו כל מחסורו כדי להסתיר את מצבו, אבל אחרי שהתפרסמה עניותו, מקבל רק כמו כל עני. ונראה שהשולחן ערוך פוסק כשיטה זו.¹⁸ הרמ"א¹⁹ אומר שמטרת נתינת די מחסורו של האדם מטרתה למנוע מן העני עגמת נפש. על פי ביאורנו, "די מחסורו" הוא הגדרת מצוות צדקה עבור היחיד שהיא נוסף על נתינת החובות הקבועות של אותו אדם כמתנות עניים ונתינה לקופה ולתמחוי. הציבור אינו חייב לתת לעני די מחסורו אלא לפי הקריטריונים של מינימום הכרחי לקיום, אך היחיד רשאי לתת לעני יותר מן החובות הללו, גם כדי מחסורו של הנצרך.²⁰

2.2 צדקה ציבורית וצדקה אישית

נמצא שיש שני סוגי צדקה:

א. צדקה הנגבית על ידי גבאי צדקה (הקופה והתמחוי בתקופת חז"ל והביטוח הלאומי ומס הכנסה בימינו), שהיא חובה. גם מתנות עניים מן היכול שבשדה הן חובה.

ב. צדקה שהיא בגדר גמילות חסדים, ניתנת למי שירד מנכסיו, שמצווה לתת לו די מחסורו.

את הצדקה מן הסוג הראשון, מקבל כל מי שמגדיר את עצמו כעני, שעליו לטרוח ולקחת את מה שמגיע לו. צדקה זו מקבל העני מן הקופה הציבורית רק לאחר שמכר את הכלים היקרים שלו, דירה יקרה או רכב וכדומה.

17 כתובות סז ע"ב.

18 שולחן ערוך, יורה דעה, סימן רנג, סעיף ג.

19 שולחן ערוך, יורה דעה, סימן רנ, סעיף א.

20 ראה מאמרו של הרב נפתלי בר-אילן, "זכאותו של העני לצדקה", תחומין ב (תשמ"א), עמ' 459–465.

הצדקה מן הסוג השני ניתנת למי שידוע שמצבו קשה, אך עדיין לא הגיע למדרגת מי שזקוק לקבל מן הקופה הציבורית, והיא חובת היחיד, שאם היחיד רוצה לתת מכספו נוסף על מתנות העניים הרגילות והקופה או התמחוי, הוא רשאי לעשות כן. ברם, השלמת מחסורו של העני אינה ניתנת מן הקופה הציבורית. מן הקופה הציבורית, רשאי ליטול רק מי שהוא עני גמור.

ההבדל בין חובת היחיד לתת צדקה לבין חובת הציבור בניהול הקופה הציבורית, נלמד גם מחלוקת הלכות הצדקה ברמב"ם.

בסוף הלכות מתנות עניים. פרקים ז-ח דנים בחובת היחיד, "מצוות עשה ליתן צדקה לעניי ישראל כפי מה שראוי לעני" (ז,א); ואילו פרק ט דן בחובת הציבור והעיר: "כל עיר שיש בה ישראל – חייבין להעמיד" (ט,א). על היחיד מוטלת החובה לתת צדקה, והוא רשאי לתת אותה כראות עיניו: "לפי מה שחסר העני, אתה מצווה ליתן לו" (ז,ג). כל זה נוסף על החובות הרגילות שהציבור מטיל על כל יחיד לתת לקופת הצדקה של העיר. מקופה זו רשאי ליטול רק מי שעומד בקריטריונים הנזכרים במשנה: "מי שְׁיֵשׁ לוּ מִזֶּה שְׁתֵּי סְעוּדוֹת – לֹא יִטּוֹל מִן הַתְּמָחוּי. מִזֶּה אַרְבַּע עֲשָׂרָה – לֹא יִטּוֹל מִן הַקּוֹפָה". ואילו לעניין מתנות עניים, "מי שְׁיֵשׁ לוּ מֵאֲתֵימ זֶה – לֹא יִטּוֹל לְקַט שְׂכָחָה וּפָאָה וּמַעֲשֵׂר עֲנִי".

מכיוון שחז"ל אינם מקפידים על נתינה שיש בה להעמיד את העני בסטנדרטים החברתיים המקובלים, הם מדגישים את חשיבות הסיוע לפיתוח רגישות פרטית לכל עני ועני תוך חתירה לאמוד את צרכיו.

לתובנה זו נגזרת כפולה: מצד אחד, היא שואפת להגדיר את העוני על פי מצבו של העני, לא על פי משתנים חברתיים יחסיים, ואף לא לראות בפערים הכלכליים בעיה חברתית; מצד שני, היא חותרת לספק לעני את הצרכים האישיים הייחודיים החסרים לו, ולא רק צרכים כלליים שאינו יכול לספק לעצמו.

2.3 מסקנות הלכה למעשה

1. יש שני סוגי נתינת צדקה: צדקה הנגבית על ידי גבאי צדקה (ביטוח לאומי ומס הכנסה בימינו), שנתינתה היא בגדר חובה, כולל מתנות עניים; גמילות חסדים לאדם שירד מנכסיו, אף על פי שעדיין לא הגיע למדרגת עני.
2. כל אדם חייב לתת צדקה מן הסוג הראשון. ואם הוא יכול, ייתן גם צדקה מן הסוג השני.
3. העני חייב לחזור אחר הצדקה. מי שירד מנכסיו רשאי שלא לגלות את צערו ברבים אלא לבקש ולקבל בצנעה.

מה בין מצוות הצדקה לבין נתינת חומש לגמילות חסדים

3. סוגי גמילות החסדים

המשנה במסכת פאה (פרק א, משנה א), מונה את הדברים שאין להם שיעור:

”אלו דברים שאין להם שיעור, הפאה, והבכורים, והריאיון, וגמילות חסדים.”

וכבר הסבירו הראשונים, ובהם הרמב"ם, כי גמילות החסדים נחלקת לשני סוגים עיקריים:²¹ האחד הוא השתתפות האדם עם ישראל בממונו, כגון הצדקה ופדיון שבויים; והשני השתתפות האדם עם ישראל בגופו, כגון ניחום אבלים ולוויית המת ושמחת חתנים ודומיהם.

ויש הבדל בין שני סוגי גמילות החסדים. לסוג השני, גמילות חסדים שבגופו, אין כל שיעור, וחייב האדם לגמול חסד בגופו כמה שיכול. לעומת זאת, גמילות חסדים מן הסוג הראשון, גמילות חסדים בממונו, מוגבלת לחמישית מממונו.

ויש לדון בשאלה מה מקור הגבלה זו? האם היא מן התורה או מדרבנן? ועוד, האם יכול האדם לחרוג ממנה ולתת יותר מחמישית מממונו? שהרי יש בעלי ממון היכולים לתת יותר מחמישית מממונם ועדיין לא יחסר להם דבר, והשאלה היא אם מותר להם לעשות כן.²²

3.1 הגבול בגמילות חסדים בממונו

לעניין גמילות חסדים בממונו, נאמר בבבלי:²³

א"ר אילעא: באושא התקיננו, המבזבוז – אל יבזבוז יותר מחומש. תניא נמי הכי: המבזבוז – אל יבזבוז יותר מחומש, שמא יצטרך לבריות,

ונאמר בירושלמי:²⁴

בממונו – יש לו שיעור. ואתייה כיי דמר רבי שמעון בן לקיש בשם רבי יהודה בן חנינא: נמנו באושא שיהא אדם מפריש חומש מנכסיו למצות.

21 פירוש המשנה לרמב"ם, פאה, פרק א, משנה א.

22 את ההבחנה בין גמילות חסד בגופו לבין גמילות חסד בממונו למדנו מן הירושלמי: "וגמילות חסדים, הדא דתימר – בגופו, אבל בממונו – יש לו שיעור" (פאה פ"א ה"א, טו ע"ב). וכן נפסקה ההלכה גם ביחס לגמילות חסדים שבגופו: "מצות עשה של דבריהם לבקר חולים, ולנחם אבלים [...] ואלו הם גמילות חסדים שבגופו שאין להם שיעור" (משנה תורה להרמב"ם, הלכות אבל, פרק יד, הלכה א).

23 כתובות נ ע"א.

24 פאה פ"א ה"א, טו ע"ב.

והרמב"ם אומר:²⁵

אבל השתתפותו בממונו יש לו גבול, והוא חמישית ממנו, ואינו חייב לתת יותר מחמישית ממנו, אלא אם עשה כן במדת חסידות. ואמרו: נמנו באושא להיות אדם מפריש חומש נכסיו למצוה.

דברי הרמב"ם, לאור מקורותיו, ברורים: האדם חייב לתת לצדקה עד חמישית מממונו ולא יותר. נוסף על שיעור זה, דין ההפלגה זהה לשאר מצוות שהאדם מבקש להפליג בעשייתן: יש מצוות שאין בהוספה עליהן שום מצווה, כגון הישיבה בסוכה שלא בחג הסוכות; ויש מצוות שיש בתוספת בהן משום חסידות. אבל יש תוספת משום חסידות שהיא ראויה, ויש תוספת שאינה ראויה, והיא חסידות של שטות. אין בדברי הרמב"ם בפירוש המשנה משום נקיטת עמדה בשאלה אם תוספת לצדקה מעבר לחמישית מממונו של האדם היא חסידות ראויה, אלא קביעת הגדרות הלכתיות של עיקר הדין וחריגה ממנו.

את עיקר הדין פסק הרמב"ם במקום אחר:²⁶

בא העני ושאל די מחסורו ואין יד הנותן משגת נותן לו כפי השגת ידו. וכמה? עד חומש נכסיו מצוה מן המובחר, ואחד מעשרה בנכסיו בינוני, פחות מכן עין רעה.

והוא מזהיר את האדם מחריגה מעיקר הדין עד למצב של איבוד כל הממון:²⁷

לעולם לא יקדיש אדם ולא יחריש כל נכסיו. והעושה זה עבר על דעת הכתוב [...] ואין זו חסידות אלא שטות, שהרי זה מאבד כל ממנו ויצטרך לבריות, ואין מרחמין עליו. ובזה וכיוצא בו אמרו חכמים: חסיד שוטה מכלל מבלי עולם. אלא כל המפזר ממנו במצוות, לא יפזר יותר מחומש, ויהיה כמו שצוו נביאים: מכלכל דבריו במשפט.

בהלכה זו מדבר הרמב"ם על מי שאיבד את כל ממנו, כלומר שחילק אותו כולו, ולא מעט יותר מחומש. גם אדם זה נוהג בחסידות, אין זו חסידות ראויה אלא חסידות של שוטים.

וגם באיגרת תימן, כשהרמב"ם מזכיר את הוראתו של ה"משיח", שחייב את הבריות לתת את כל הממון לצדקה, הוא אומר:²⁸

25 פירוש המשנה, פאה, פרק א, משנה א.

26 הלכות מתנות עניים, פרק ז, הלכה ה.

27 סוף הלכות ערכים וחרמים, פרק ח, הלכה יג.

28 איגרות הרמב"ם, מהדורת הרב יצחק שילת, מעליות תשמ"ז, עמ' קנו-קנז.

מה שסיפרת עליו שהוא צוה בני אדם שיעשו צדקה בכל ממונם, ולא שמעו ממנו, הם עשו כהוגן, והוא החוטא, שהוא עבר על הדת, כי אין ראוי בתורתנו שיתן אדם כל ממונו לצדקה, אבל [אלא רק] קצתו. אמר יתעלה: "ואם החרם יחרים איש לה' מכל אשר לו" וגו' [ויקרא כז, כח בשינויים]. ואמרו בעלי מסורת הפרוש: "מכל אשר לו" – ולא כל אשר לו. ואמרו שגבול הרוצה לבזבז הוא החומש. אמרו: המבזבז – לא יבזבז יותר מחומש.

3.2 שיעור חומש מן התורה או מדרבנן?

יש לברר על פי הסבר הרמב"ם בפירוש המשנה את התוקף לגבול של חמישית ממנו לצדקה. מן העובדה שהרמב"ם מדגיש שכוונת דברי המשנה, "אלו דברים שאין להם שיעור", לגמילות חסדים בגופו, אבל בממונו יש שיעור עליון, והוא חמישית, משמע ששיעור זה הוא מן התורה. כלומר, מן התורה, אין האדם חייב לתת יותר מחמישית מממונו. שאם לא נאמר כן, אלא נאמר שמן התורה אין גבול למידת החסידות, ורק חכמים, "באושא התקינו", קבעו קצבה לשיעור המקסימלי של הצדקה, הדבר דומה לפאה, שגם לה אין שיעור מן התורה, ומשום כך היא נמנית במשנה עם הדברים שאין להם שיעור, אף על פי שחכמים קבעו לה שיעור. אלא שבפאה, כמו בהרבה מצוות, חכמים הגדירו את גבולות המצווה מן התורה. בפאה נתנו חכמים שיעור מדבריהם, והשאירו את הציווי שבתורה בלא שיעור, ולכן היא מנויה עם הדברים שאין להם שיעור. גמילות חסדים בממון גם היא מצווה מן התורה, וחכמים קבעו את גודל המצווה מן התורה, ולכן תקנת חכמים בדבר סף של מתן חמישית מן הממון לצדקה היא מן התורה.

אפשר שהמקור לקביעה זו הוא הירושלמי. וזה לשונו:²⁹

מעשה בר' ישבב שעמד והחליק [= וחילק] את כל נכסיו לעניים. שלח לו רבן גמליאל: והלא אמרו: חומש מנכסיו למצות! ורבן גמליאל לא קודם לאושא היה? רבי יוסי בי ר' בון בשם רבי לוי: כך היתה הלכה בידם ושכחוה, ועמדו השניים והסכימו על דעת הראשונים. ללמדך שכל דבר שבית דין נותנין נפשן עליו, סוף הוא מתקיים כמה שנאמר למשה מסיני.

לכן נראה שהשיעור חמישית נקבע על ידי חכמים, אך תוקפו מן התורה,³⁰ ומן התורה אסור לאדם לתת יותר מחמישית מממונו לצדקה.

29 פאה פ"א ה"א, טו ע"ב.

30 השיעורים הם הלכה למשה מסיני, ועקב זה מן התורה. ברם, האמירה שהשיעורים הם הלכה למשה מסיני משמעה השיעורים באופן עקרוני, מפני שכל שיעור נספח לעולם למצווה מסוימת. לכן, אם המצווה היא מן התורה – גם השיעור מן התורה. ואם המצווה מדרבנן – השיעור מדרבנן. רק כשדנים בשיעור מסוים בלא קשר למצווה מסוימת, שייך לומר שהשיעור הוא הלכה למשה מסיני וספקו להחמיר. ראה למשל ביחס

למעשה, ההבנה המקובלת באחרונים היא ששיעור המעשר ושיעור החומש הם מדרבנן, וכן עולה גם מדברי ערוך השולחן:³¹

ונלע"ד דה"פ, דבאמת שיעורים אלו דמעשר וחומש אינן מן התורה, ומדרבנן הוא, דאסמכוה אקרא.

3.3 יותר מחומש – מעשה חסידות

לאור הדברים הללו, נראה שאם נתן האדם יותר מחומש מממונו, עשה מעשה חסידות, והפליג מעיקר הדין, ולעתים הדבר ראוי ולעתים אסור.

את החסידות הגדיר הרמב"ם בפירושו למשנה. וזה לשונו:³²

וחסיד הוא האיש החכם כאשר יוסיף במעלה, רצוני לומר במעלות המידות, עד שייטה אל הקצה האחד מעט, כמו שבארנו בפרק הרביעי (בהקדמה למסכת אבות), ויהיה מעשהו רב מחכמתו, ולזה נקרא "חסיד", להוספתו, לפי שההפלגה בדבר תיקרא "חסד", בין שהיתה אותה ההפלגה בטוב או ברע.

ומה שהפנה לפרק הרביעי בשמונה פרקים, כוונתו לדבריו שם:

ולזה הענין לא היו החסידים מניחים תכונות נפשותיהם על התכונה הממוצעת בשוה, אלא נטו נטיה מעטה אל התוספת והחסרון, על דרך הסייג. רצוני לומר שהם למשל נטו מן הזהירות אל העדר ההרגשה בהנאה מעט, ומן הגבורה אל המסירה לסכנות מעט, ומן הנדיבות אל הפזרנות מעט, ומן הענוה אל שפלות הרוח מעט,³³ וכן בשאר המידות.

אם כן, עיקר הדין הוא ללכת בדרך האמצע בכל דבר. במידות הפזרנות והכילות, דרך האמצע היא נתינת חמישית מממונו, ומידת החסידות לנטות מדרך האמצע מעט. ואם

לשיעור הסיט. בפירוש המשנה לכלים (פרק יג, משנה ד), הרמב"ם מביא בשם יש אומרים ש"מלוא הסיט" שיעורו ארבע אצבעות (אגודלים), פי שניים מן השיעור שנקט הרמב"ם, ולכן הדגיש בפירוש המשנה: "וראיתי בזה כמה פירושים, והבאתי מהם המועט שבשיעורים לחומרא" (ערלה, פרק ג, משנה ב; שבת, פרק יג, משנה ד). וראה מאמרנו "הלכה למשה מסיני בפרוש המשנה לרמב"ם", סיני קיח (תשנ"ו), עמ' רנב–רסא. ו- "המונחים ההלכתיים במשנת הרמב"ם", מברכת משה, ספר היובל לרב נחום אליעזר רבינוביץ, עמ' 286-344.

31 ערוך השולחן, יורה דעה, סימן רמט, סעיף ב.

32 פירוש המשנה, אבות, פרק ה, משנה ו.

33 ביחס למידת הענוה, דרשו חכמים מכל אדם לנהוג מידת חסידות בגלל חומרתה ורעתה המיוחדת של הגאווה, שצריך להיזהר מאוד מלהיכשל בה. יתר על כן, מידת החסידות בענוה שונה משאר מידות חסידות, וההוראה היא להתרחק מן הגאווה עד הקצה האחרון. ראה הלכות דעות: פרק א, הלכה ה; פרק ב, הלכה ג.

פיזור האדם את כל ממונו, אין זו נטייה קטנה אלא הליכה לקצה השני, וזו חסידות של שוטים, כמו שכתב הרמב"ם בהלכות ערכים וחרמים.

נמצאנו למדים כי גם ב"משנה תורה", הרמב"ם סבור כפי מה שכתב בפירושו המשנה, שעיקר גמילות החסדים בממון היא חמישית (הלכות מתנות עניים), ושם פיזור האדם את כל ממונו, הלך בדרך חסידות של שוטים, והדבר אינו ראוי (הלכות ערכים וחרמים), ואם נטה מעט מדרך האמצע, זו חסידות ראויה בתנאים מסוימים (הלכות דעות א, ד).

3.4 מסקנות הלכה למעשה

1. מתן צדקה עד חומש מן הנכסים הוא מצווה מן המובחר; אחד מעשרה – מידה בינונית; פחות מכך – עין רעה.

2. שיעורים אלו תוקפם מדרבנן.

3. ואם האדם רוצה לתת יותר מן השיעור המרבי, כלומר חומש: אם הוא עשיר – הוא עושה מעשה חסידות; אך אם אינו יכול לפרנס את בני ביתו – מעשהו אינו ראוי.

4. חמישית ממונו – לצדקה או להידור מצווה

כל מקום שחז"ל אומרים שמותר לאדם לתת חמישית ממונו לצדקה, כוונתם לנתינה בפעם הראשונה, אבל לאחר מכן, מותר לו לתת רק חמישית מן הרווחים שלו. וזה לשון הירושלמי בעניין זה:³⁴

רבי גמליאל בר איניניא בעא קומי רבי מנא: מה חומש בכל שנה ושנה? לחמש שנים הוא מפסיד כולא! אמר ליה: בתחילה לקרן, מיכן ואילך לשכר.

הביאור של דברי הירושלמי הוא: אחרי שייתן האדם חמישית מנכסיו, אינו חייב לתת מן הנכסים שנשארו לו, אלא אם הרוויח מהם, ייתן חמישית מן הרווחים, וכן פסק הטור:³⁵

וקאמר בירושלמי: שנה ראשונה חומש מהקרן, מכאן ואילך חומש מהריוח בכל שנה.³⁶

34 פאה פ"א ה"א, טו ע"ב.

35 טור, יורה דעה, סימן רמט.

36 והוסיף בית יוסף: "וכתבוהו התוספות (ד"ה אל) והרא"ש (סט"ו) בפרק נערה שנתפתה" (יורה דעה, סימן רמט). הש"ך (ס"ק) כותב: "נראה דה"ה במעשר לבינוני, שנתן שנה ראשונה, מעשר מהקרן ואח"כ מעשר מהריוח. וכן משמע בפרישה ס"ג". שיטת החישוב, ולפיה יש לתת חמישית רק מן הרווח, גוררת בעקבותיה את השאלה מהי הוצאה שניתן לנכות מן הרווח. שאלה חישובית זו, המוכרת לכל עצמאי בדורנו, כבר עלתה

הרמב"ם מסביר את דרך הנתינה כך:³⁷

ודין השאלה הזו אצלי כך: אם ראה האדם שבויים, הרי הוטל עליו לפדותם, כמו שצוה ה', או רעבים או ערומים, הרי הוטל עליו להאכילם ולכסותם, כמו שאמר ה' "די מחסורו אשר יחסר לו". כלומר, שישלים לו כל מה שחסר לו, והרי הוא חייב להשלים להם כל מחסורם כל זמן שמחסורם או צורך פדיונם הוא פחות מחומש ממונו או חמישיתו. אבל אם הם צריכים יותר מחומש ממונו, נותן החומש בלבד ומסתלק, ואין עליו חטא בהמנעו מהשלים כל מה שהם צריכים, כיון שהוא יותר מהחומש. אבל אם לא יזדמן לו שום דבר מכל מה שאמרנו, מפריש את החומש מהכנסותיו, לא מן הקרן, ומוציאו במצוות.

נמצא שחייב האדם להפריש רק חמישית מממונו, והכסף יכול להיות מיועד גם למטרה אחרת, ולא דווקא לצדקה, אם לא מצא אדם שראוי לתת לו צדקה. ואם לא מצא עני הראוי לקבל צדקה, אין עליו חובת צדקה, ואינו צריך לתת חמישית מנכסיו, ולמעשה אינו חייב לתת מנכסיו ולא כלום, אלא אם נזדמנה לו מצוות הידור במצוות שיש לה מחיר כספי, כמו שפסק הרמב"ם. וזה לשונו:³⁸

כל המפזר ממונו במצוות, לא יפזר יותר מחומש, ויהיה כמו שצונו נביאים, מכלכל דבריו במשפט, בין בדברי עולם בין בדברי תורה.

כוונת הרמב"ם בצירוף "דברי עולם" להתנהגות האדם בענייני ממונו,³⁹ ובצירוף "דברי תורה" אין כוונתו למצוות צדקה אלא להוצאות למצווה אחרות. במקרה זה ממליץ הרמב"ם לאדם להוציא רק עד חמישית מן הרווחים שלו מממונו. ומאחר שמדובר בשיעור שאינו בדווקא ואינו במצוות הצדקה, פסק הרמב"ם את ההלכה הזאת בהלכות דעות וערכים וחרמים ולא בהלכות מתנות עניים.

נמצאנו למדים שמי שמקבל נכסים רבים בפעם אחת, כגון בירושה, נהוג שיפריש מהם חמישית כמצווה מן המובחר ולתת את הכסף למצווה הכלולה בגמילות חסדים בממונו. ואם אין לפניו מצווה מעין זו, יפריש את החמישית מנכסיו כשתזדמן לידיו מצווה זו. ובכל תקופה יפריש רק חמישית מן הרווחים שלו ויוציא את הכסף למצווה אחרת כגון קניית ארבעת המינים.

ונפסק בשולחן ערוך:⁴⁰

אצל מפרשי שולחן ערוך. ראה פתחי תשובה, סימן רמט, ס"ק א, המביא תשובות רבות של האחרונים בעניין זה.

פירוש המשנה, פאה, פרק א, משנה א.	37
הלכות ערכים וחרמים, פרק ח, הלכה יג.	38
הלכות דעות, פרק ה, הלכה יב.	39
שולחן ערוך, יורה דעה, סימן רמט, סעיף א.	40

שיעור נתינתה. אם ידו משגת – יתן כפי צורך העניים. ואם אין ידו משגת כל כך – יתן עד חומש נכסיו, מצוה מן המובחר. ואחד מעשרה – מדה בינונית. פחות מכאן – עין רעה. וחומש זה שאמרו, שנה ראשונה מהקרן, מכאן ואילך חומש שהרויח בכל שנה.

והתלבטו האחרונים בשאלת מקור ההבחנה בין מי שידו משגת, שנותן כפי צורך העניים, לבין מי שאין ידו משגת, שנותן רק חמישית. היה ניתן להציע שיאמרו חז"ל שמצווה לתת חמישית תמיד: אם הנותן הוא עשיר, חמישית מרווחיו יספיקו לכל העניים; ואם אינו עשיר, נותן את החמישית שחייב בה ודיו, ועל העניים להסתפק בסכום זה.⁴¹ אלא שאם נתן העשיר לפי מה שהעני צריך, יכול לתת גם פחות מחמישית.

והעיר הרמ"א:⁴² "ואל יבזבז אדם יותר מחומש, שלא יצטרך לבריות".⁴³ וניתן לדייק מדבריו שמותר לאדם לתת יותר מחומש אם אינו נזקק לבריות, ורק אם עושה כן מצד מידת חסידות, ונותן רק מעט יותר מחמישית מנכסיו.

4.1 מסקנות הלכה למעשה

1. החובה להפריש מעשר או חמישית היא מן הרווחים ולא מן הקרן.
2. מי שמקבל סכום חד פעמי כגון ירושה חייב להפריש ממנו צדקה.
3. חלק מן הכסף ייתן לחובות הצדקה, כגון מס הכנסה וביטוח לאומי בימינו, וחלק ייתן למי שירד מנכסיו, אך עדיין אינו בגדר עני, וחלק יהדר בו מצוות.
4. מותר לאדם לתת יותר מחמישית מנכסיו אם לא ימצא נזקק לבריות.

מעשר כספים

5. מעשר כספים⁴⁴

5.1 גדר החיוב

נאמר בתורה:⁴⁵ "עשר תעשר את כל תבואת זרעך, היצא השדה שנה שנה".

41 ראה ערוך השולחן, יורה דעה, סימן רמט, סעיף ב.

42 יורה דעה, סימן רמט, הגהה לסעיף ב.

43 על פי העיקרון שמביא הרמ"א, שאסור לתת יותר מחומש, בגלל החשש שהנותן עצמו יזדקק לבריות, יש להתיר למי שעומד למות לתת את כל ממונו, מפני שחשש זה כבר לא קיים בו, וכן כתב הרמ"א: "ודוקא כל ימי חייו. אבל בשעת מותו, יכול אדם ליתן צדקה כל מה שירצה".

44 על מעשר כספים, שיעורו ושיטת חישובו, דגנו בהרחבה בקובץ תחומין ל (תש"ע), עמ' 369–378.

פשט הפסוק עוסק בחובה לעשר מן התוצרת החקלאית בלבד,⁴⁶ אולם מצאנו בכמה מקומות שלמדו חז"ל ממנו שחייב האדם להפריש מעשר גם מממונו. נאמר במסכת תענית:⁴⁷ "אמר ר' יוחנן מאי דכתיב 'עשר תעשר' ? עשר בשביל שתתעשר".

התוספות מביאים את דברי הספרי על אתר:⁴⁸

"עשר תעשר את כל תבואת זרעך היוצא השדה שנה שנה" – אין לי אלא תבואת זרעך שחייב במעשר, ריבית ופרקמטיא וכל שאר רווחים מניין ת"ל "את כל".

דרשה זו, המובאת בתוספות, שהיא המקור המחייב ביותר בעניין מעשר כספים, אינה מצויה בספרי שבידנו, וייתכן שלא הייתה גם בידי הרמב"ם וראשונים אחרים, ומשום כך לא הזכירו את החובה לתת מעשר מן הכספים.

נמצא שיש כמה שיעורים בצדקה: מעשר, חומש, שלישיית השקל, אחד ממאה או מחמישים. בשאלת היחס בין השיעורים, כתב המאירי:⁴⁹

וביארנו במקום אחר שהמבזבז אל יבזבז יותר מחומש שבריוח שלו בשנה, וזו היא עין יפה שביפות, והבינונית אחת מעשרה. ולעולם אל ימנע אדם את עצמו משלישיית השקל בכל שנה. ואם גרע, לא קיים מצות צדקה דרך כלל שנאמר והעמדנו עלינו מצות לתת שלישיית השקל בשנה לעבודת בית אלהינו.

5.2 פסק הלכה במעשר כספים

להלכה פסק הרמב"ם:⁵⁰

בא העני ושאל די מחסורו, ואין יד הנותן משגת, נותן לו כפי השגת ידו. וכמה? עד חמישית נכסיו – מצוה מן המובחר. ואחד מעשרה בנכסיו – בינוני. פחות מכאן – עין רעה. ולעולם לא ימנע עצמו משלישיית השקל בשנה. וכל הנותן פחות מזה – לא קיים מצוה. ואפילו עני המתפרנס מן הצדקה חייב ליתן צדקה לאחר.

וכן נפסק גם בשולחן ערוך:⁵¹

45	דברים יד, כב.
46	ראה ספרי דברים קה; וכן בבלי ראש השנה ח ע"א.
47	בבלי תענית ח ע"ב – ט ע"א.
48	תוספות, ד"ה עשר.
49	בבא בתרא ט ע"א.
50	הלכות מתנות עניים, פרק ז, הלכה ה.
51	יורה דעה, סימן רמט, סעיפים א–ב.

שיעור נתינתה. אם ידו משגת – יתן כפי צורך העניים. ואם אין ידו משגת כל כך – יתן עד חומש נכסיו, מצוה מן המובחר. ואחד מעשרה – מדה בינונית. פחות מכאן – עין רעה. וחומש זה שאמרו, שנה ראשונה מהקרן, מכאן ואילך חומש שהרויח בכל שנה. לעולם לא ימנע אדם עצמו פחות משלישית השקל לשנה. ואם נתן פחות מזה – לא קיים מצות צדקה.

יש לציין שהשיעור שלישית השקל הנזכר כשיעור המינימום של צדקה לשנה שלמה הוא נמוך ביותר, רק עשרים שקלים של ימינו.

לדעת ערוך השולחן,⁵² המצווה מדאורייתא היא לתת לעני כדי צרכו, אם ביד הנותן לעשות כן בלא שיעשה הוא עני. אך משגלינו מארצנו, ונתרבו העניים ונתמעטו העשירים, נוצר הצורך להגביל את שיעור הצדקה. ועל כן תיקנו חכמים את השיעורים השונים.

נמצינו למדים שיש הבדל יסודי בין שיעור תרומות ומעשרות מן התוצרת החקלאית לבין מעשר כספים. הפרשת תרומות ומעשרות ומתנות עניים היא חובה העומדת בפני עצמה ואינה קשורה למצוות הצדקה. **לעומת זאת, מעשר כספים אינו חיוב עצמאי אלא דין בגדר מצוות צדקה.** אין חובה עצמאית להפריש מעשר כספים, אך יש חובה לקיים מצוות צדקה, ומצווה מן המובחר לתת חומש, והדרך הבינונית לתת עשירית. ומי שנותן פחות מזה אך יותר משלישית השקל בשנה מקיים מצוות צדקה אך בעין רעה. ונראה שזוהי גם כוונת הב"ח, האומר שאין מעשר כספים בגדר חובה לא מדאורייתא ולא מדרבנן. וזה לשונו:⁵³

מיהו, אין זה אלא במעשר עני מזרע הארץ, שהיא מצוות עשה מן התורה. אבל מה שאדם מעשר ממה שמרויח במשא ומתן ככספים ושאר רוחים, אינו בכלל זה, ויכול ליתן ממנו לצדקה ולפדיון שבויים, שהרי אינו חייב בה לא מן התורה ולא מדרבנן.

לפי זה יש לומר שהדרשות שהובאו ביחס למעשר כספים הן בגדר "אסמכתא בעלמא", ואינן מקור לא לחיוב מדאורייתא ולא לחיוב מדרבנן. כשיטה זו נקטו רוב הפוסקים, כשכתבו שמעשר כספים אינו אלא בגדר הידור מצווה, כהידור מצווה בנטילת אתרוג גדול, שאינו לא מדאורייתא ולא מדרבנן.⁵⁴

52 יורה דעה, סימן רמט, סעיף ב.

53 יורה דעה, סימן שלא, ד"ה ומ"ש ואין נותנין.

54 ראה: פתחי תשובה, יורה דעה, סימן שלא, ס"ק יב; שו"ת ציץ אליעזר, ט, סימן א; שו"ת יחוה דעת, חלק א, סימן פז.

על מה שאמרנו לעיל, אם התחיל האדם לנהוג לתת מעשר כספים, נעשה לו הדבר כנדר, ואינו יכול להפקיעו, אומר מהר"ם בר' ברוך מרוטנברג:⁵⁵

מעוֹת מעשר יראה אחרי שהחזיקו לתתם לעניים אין לשנותם למצוה אחרת, דנראה כגזול עניים [...] ול"ד להא דרפ"ק דערכין (ו' ע"ב): ישראל שהתנדב נר ומנורה לבית הכנסת, מותר לשנותה למצוה אחרת, דשאני התם, דאידי ואידי מצוה לגבוה, אבל מעוֹת מעשר כספים כבר זכו בהם עניים ע"י מנהג, שכך נהגו כל הגולה, ואין לשנות מעניים למצוה אחרת, שאין לעניים צורך בהן.

על כן טוב אם בשעה שמתחיל לנהוג בנתינת מעשר כספים יאמר שהוא עושה זאת בלי נדר. ונראה שאם לא אמר כן, ומצבו הכלכלי הורע ואינו יכול להמשיך ולהפריש מעשר כספים, חייב לעשות התרת נדרים.

5.3 ממה מפריש מעשר כספים ועבור מה

ונשאלת השאלה: מה היחס בין מעשר כספים לבין מצוות הצדקה ולמי לתת את הכסף?

בניגוד לצדקה, שיש חובה לתת אותה לאחר, מעשר כספים ייעודו אחר, כמו שכתב הרמ"א:⁵⁶ "ואין לעשות ממעשר שלו דבר מצווה כגון נרות לבהכ"ס או שאר דבר מצווה, רק יתנו לעניים".

הש"ך והט"ז מביאים שם את דברי המהר"ם, שמשמע מהם שיכול להשתמש במעוֹת מעשר כספים גם לדבר מצווה אחר, ונראה שהם חולקים על הרמ"א (עיין שם בפתחי תשובה, שיש מן האחרונים שהבינו שלא נחלקו על הרמ"א). מחלוקת זו תלויה לכאורה בהבנת הקשר בין דין המעשר לבין הצדקה: לדעת הרמ"א, המעשר הוא שיעור במצוות הצדקה, ואסור להשתמש בו לצרכים אחרים; ואילו לדעת הט"ז, נראה שהוא דין בפני עצמו, ויכול להשתמש בו למצווה אחרת.

ונפסק להלכה בשולחן ערוך (סימן רמט, סעיף א) שחובת המעשר היא גם חלק ממצוות צדקה, ולא רק כלימוד מדברי הספרי (הובא בסעיף 5.1. עיין שם בש"ך, האומר שיש לחשב באותו האופן גם את מעשר הכספים ולא רק את החומש מרווחיו. ייתכן שמשום זה הרבה מן הראשונים לא ציינו שחובה זו עומדת בפני עצמה, וגם הב"ח והסוברים שמעשר כספים אינו חובה מדרבנן, ואמרו זאת רק ביחס לחובה נפרדת, אולם למעשה ברור שגם הם מודים שחייב אדם להפריש מעשר, אלא אם הוא מבקש להיחשב בעל עין רעה.

55 שו"ת מהר"ם מרוטנברג, חלק ד, סימן עד.

56 יורה דעה, סימן רמט, סעיף א.

וכפי שהראינו בפרקים הקודמים, תפקידם של גבאי צדקה לדאוג לצורכיהם של העניים, והעניים הנזקקים פונים אליהם ולא ליחידים, והגבאים חייבים לדאוג אף לעניים שאינם רוצים לקבל צדקה. היחיד חייב לתת לקופה של צדקה, אבל אינו חייב לתת לכל עני ועני בעצמו. וכן פסק הרמב"ם. וזה לשונו:⁵⁷

עני המחזור על הפתחים – אין נזקקין לו למתנה מרובה, אבל נותנין לו מתנה מועטת. ואסור להחזיר את העני ששאל ריקם, ואפילו אתה נותן לו גרוגרת אחת.

בזמננו, זכינו שמשרדי הרווחה והבריאות והמוסד לביטוח לאומי ממלאים את תפקידה של קופת הצדקה ומספקים את צורכי העניים. גם שאר משרדי הממשלה, דוגמת משרד החינוך והמשרד לענייני דת, כולם לצורכי מצווה. מסיבה זו הכריע מו"ר הרב נחום אליעזר רבינוביץ:⁵⁸

יש מקום להחשיב את תשלומי מס הכנסה וביטוח לאומי בערך כחצי ממעשר כספים.

כלומר, ניתן להחשיב מחצית ממעשר הכספים כתשלום שהועבר למס הכנסה וביטוח לאומי, ולמעשה האדם חייב לחשב את הכנסותיו בכל תקופה קבועה, התקופה הקצרה ביותר חודש והארוכה ביותר שנה. וכשהוא מחשב את המעשר, עליו לנכות מרווחיו את ההוצאות ההכרחיות לניהול עסקיו ו"דברים הצריכים לבית".⁵⁹

5.4 מעשר כספים – לא לעניים בלבד

כפי שראינו בסעיף הקודם, דנו הפוסקים בשאלה אם מעשר כספים מיועד רק לעניים או שמא ניתן להשתמש בו גם למצוות אחרות. הדרישה מביא בשם תשובת מהר"ר מנחם שמותר להשתמש בכספים אלו גם לצורכי מצווה אחרים. וזה לשונו:⁶⁰

אשר שאלת לקנות ספרים מן המעשר, כך אני רגיל להורות לבני אדם: כל מצוה שתבוא לידו, כגון להיות בעל ברית או להכניס חתן וכלה לחופה וכיוצא בהן, וכן לקנות ספרים ללמוד בהן ולהשאילן לאחרים ללמוד בהן, אם לא היה יכולת בידו ולא היה עושה אותה מצוה, יכול לקנות מן המעשר.

לשיטה זו, מותר להשתמש בכספי מעשר כספים לקיום מצוות, אם בלא שימוש בכספים אלו, לא היה מקיים את המצווה.

57 הלכות מתנות עניים, פרק ז, הלכה ז.

58 שו"ת שיח נחום, עמ' 223, סימן סה.

59 שו"ת אבקת רוכל, סימן ג. לדוגמאות מספריות ראה בסוף מאמרנו, סעיף 6.3.

60 יורה דעה, סימן רמט, והובא גם בש"ך, שם, ס"ק א.

על תשובת המהר"ם, חולק מהרי"ל וסובר שכספי מעשר שייכים לעניים, ואסור לעשות בהם דבר מצווה אחר. וזו לשונו בהלכות ראש השנה:

והנותנין מעשר שלהן לעשות נרות להדליקם בשעת התפלה שלא כדין עושין, כי המעשר שייך לעניים.

דברי המהרי"ל הובאו להלכה על ידי הרמ"א. וזה לשונו:

ואין לעשות ממעשר שלו דבר מצוה, כגון נרות לבית הכנסת או שאר דבר מצוה, רק יתננו לעניים.

וכתב בעל "באר הגולה" שם על דברי הרמ"א:

פ'. שבלאו הכי מחוייב על כל פנים לעשות מצוה זו, ורוצה לפטור [=להיפטר] ממנה במעשר, אינו רשאי. אבל אי רוצה לעשות בו מצוה שאינו כבר מחוייב – רשאי.

לפי דבריו, אין מחלוקת בין מהרי"ל לבין מהר"ם, אך כבר כתב בשו"ת חתם סופר⁶¹ שבעל "באר הגולה" שגה בדבריו, ושפשוט שלדברי מהרי"ל אסור לעשות מצווה במעות מעשר כספים, ושאם יעשה כן, זהו בבחינת גזל עניים.

אמנם ניתן לומר שבכל זאת אין מחלוקת בין מהרי"ל לבין מהר"ם, משום שמהרי"ל מודה שאם מיד כשהפריש בפעם הראשונה מעשר כספים, התנה שיוכל לעשות ממנו דבר מצווה, מותר לו להשתמש במעות לכל מצווה, ואין בדבר משום גזל עניים. כשיטה זו נוקט בעל "לקט יושר". וזה לשונו:⁶² "ובתחילה כשהתחיל ליתן מעשר צריך להתנות שיתן המעשר לכל דבר מצוה".

ואמנם בתשובתו זו רוצה חתם סופר לומר שכן סובר מהרי"ל, אולם בתשובה שלאחריה כותב חתם סופר שלדעת מהרי"ל חיוב מעשר כספים לעניים הוא מדאורייתא, וממילא גם תנאי לא יועיל, ובכל מקרה חייב לתת מעות מעשר כספים לעניים בלבד ולא לדבר מצווה אחר.⁶³ ואולם דברי חתם סופר הללו נסתרים מדברי מהרי"ל עצמו בתשובתו, כשכתב שמעשר כספים הוא מדרבנן (סימן נד).

מכל מקום, גם אם נאמר שלדעת מהרי"ל התנאי אינו מועיל, עדיין לשיטתו אפשר להשתמש בכספי מעשר לדבר מצווה שלא היה חייב לקיימה, אם יגיע הכסף בסופו של דבר לעניים, כגון אם קנה עלייה לתורה בבית הכנסת והכסף ניתן לעניים.

61 חלק ב, יורה דעה, סימן רלא.

62 חלק ב, יורה דעה, עמ' עו, עניין א.

63 שו"ת חתם סופר, ב, יורה דעה, סימן רלב. והעיר על הסתירה בפתחי תשובה, יורה דעה, סימן רמט, ס"ק א.

כאמור, לדעת בעל "לקט יושר", הדבר מותר גם אם הכסף לא הגיע לעניים, אם התנה בתחילת ההפרשה שהוא מייעד אותם לכל דבר מצווה. ולדעת מהר"ם, הדבר מותר אף בלא תנאי, ובלבד שמדובר במצווה שאינו חייב לקיים אותה.

5.5 מעשר כספים לצורך הוצאות הילדים

הרמב"ם פוסק, וכן נפסק בשולחן ערוך, שחובת ההורים לזון את בניהם משתנה בהתאם לגיל הילד. וזה לשונו:⁶⁴

כשם שאדם חייב במזונות אשתו, כך הוא חייב במזונות בניו ובנותיו הקטנים עד שיהיו בני שש שנים. מכאן ואילך מאכילן עד שיגדלו כתקנת חכמים. ואם לא רצה – גוערין בו ומכלימין אותו ופוצרין בו. אם לא רצה – מכריזין עליו בציבור ואומרים 'פלוני אכזרי הוא ואינו רוצה לזון בניו, והרי הוא פחות מעוף טמא, שהוא זן את אפרוחיו'. ואין כופין אותו לזונם אחר שש. במה דברים אמורים? באיש שאינו אמוד ואין ידוע אם ראוי ליתן צדקה או אינו ראוי. אבל אם היה אמוד שיש לו ממון הראוי ליתן ממנו צדקה המספקת להן – מוציאין ממנו בעל כרחו משום צדקה, וזנין אותן עד שיגדלו.

הבאנו לעיל שלפי ההלכה, אסור להשתמש בכספי מעשר כספים לצורך מצוות שבלאו הכי האדם חייב בהן, משום שנמצא שהוא פורע חובו במעות מעשר. על כן, נראה שאסור להשתמש בכספי מעשר לצורך מזונות לילדים בני פחות משש שנים. ונחלקו הפוסקים בשאלת הוצאות ילדים שהם בני יותר משש שנים. לדעת הש"ך, מותר לאדם להשתמש במעות מעשר כספים לצורך פרנסת בנים גדולים. וזה לשונו:⁶⁵

ובתשובת מהר"מ מרוטנבורג (דפוס פראג, סי' עה) כתב ולפזר מעשרותיו לעניים [צ"ל לבניו] הגדולים שאינו חייב לטפל בהם מותר, דאפי' לאביו מותר לתת אם הוא עני משום כבוד אביו אבל [צ"ל וכ"ש] לבניו דמותר במקום שאין בעיר תקנה לתת לכיס של צדקה. עכ"ל. ומשמע דמותר אפי' יש בידו יכולת לפרנס ממקום אחר, דזה הוי צדקה כדלקמן סימן רנ"א ס"ג.

הש"ך מזכיר בדבריו את "בניו הגדולים", ולכאורה כוונתו לבנים בגיל שהאב אינו חייב לזון אותם. אולם בשו"ת "ציץ אליעזר" (חלק ט, סימן א) מביא בשם "ברכי יוסף" שמן הדין מותר לאדם להשתמש במעות מעשר כספים גם לפרנסת ילדיו שהם מעל גיל שש. ואף על פי שתקנת חכמים מחייבת את האב לזון את בניו אלו, מכל מקום, מאחר שתקנה זו היא מדין צדקה, ניתן לקיימה גם במעות מעשר כספים, ואין הדבר בגדר פורע חובו במעות מעשר.

64 הלכות אישות, פרק יב, הלכה יד; שולחן ערוך, אבן העזר, סימן עא.

65 סימן רמט, ס"ק ג.

בשנת תש"ד, תיקנה "מועצת הרבנות הראשית לישראל" תקנה המחייבת את האב לפרנס את בניו עד גיל חמש-עשרה. וזה לשונה:⁶⁶

לפנים בישראל, אע"פ שמעצם הדין לא היו כופין את האב בממונו לזון את בניו ובנותיו הקטנים אלא עד הגיל של שש שנים, היו מכלימים אותו ומכריזים עליו כדי להכריחו לזונם עד שיגדלו. אך בזמנינו לא איכשר דרא לצערנו, וכפיה מוסרית אין כוחה יפה כלל וכלל [...] ואירעו מקרים שהאב התאכזר מרוע לב [...] ובתי משפט הממשלתיים פטרו אותם על יסוד שהילדים היו למעלה משש. כשטענו מצד הילדים שבדיני ישראל כופין את האב מתורת צדקה אם הוא אמיד, באה התשובה שהחוק הממשלתי אינו יכול להתחשב עם טענה זו [...]. כל המתבונן בצדק ישפוט שהמצב דורש תיקון מתאים. בימינו אלה אפילו ילדים מבוגרים קודם שהגיעו לגיל של חמש עשרה, סכנות מוסריות גדולות צפויות להם אם פרנסתם לא תהי' מובטחת על יסוד משפטי.

לכאורה, בעקבות תקנה זו, אסור לאדם לפרנס את בניו עד גיל חמש-עשרה ממעות מעשר, שהרי אם יעשה כן, נמצא שהוא פורע את חובתו לזון את בניו ממעות מעשר כספים. אלא שנחלקו פוסקי זמננו במהותה של תקנה זו. יש שכתבו שתקנה זו משווה את חובת המזונות לילדים עד גיל חמש-עשרה לחובה עד גיל שש, ולשיטתם זוהי חובה גמורה, ואינה מדין צדקה. לעומתם יש מי שכתבו שתקנה זו לא באה להפקיע דין צדקה ממי שמפרנס את בניו עד גיל חמש-עשרה, אלא רק לאכוף את החיוב על מי שמתאכזר על בניו ואינו מפרנס אותם.⁶⁷

לשיטת מי שסוברים שיש כאן חיוב גמור, מסתבר שאסור לאדם להשתמש במעשר כספים לפרנסת ילדיו עד גיל חמש-עשרה, שהרי הוא פורע את חובו במעות מעשר. לעומת זאת, לשיטת מי שסוברים שתקנת הרבנות הראשית אינה מפקיעה את דין הצדקה מפרנסת הילדים עד גיל חמש-עשרה, הרי שלשיטת בעל "ברכי יוסף", שהסכים לה בעל "ציץ אליעזר", מותר לאדם להשתמש במעות מעשר כספים גם לפרנסת ילדים אלו. וכן נפסק בשו"ת "יחווה דעת" (חלק ג, סימן עו).

על דברי הש"ך חלוק הט"ז (סימן רמט, ס"ק א), הסובר שאף על פי שמי שזן את בניו הקטנים הוא בגדר עושה צדקה, מכל מקום אין נתינה זו לבניו הקטנים יכולה להיחשב כחלק ממעשר כספים. לדעת "ערוך השולחן", גם דברי הש"ך אינם מתפרשים כפי שהובא לעיל. לשיטתו, דברי הש"ך אמורים רק בכנים גדולים. וזה לשונו:⁶⁸

66 תחוקה לישראל על פי התורה, כרך ג, עמ' 120.

67 ראה: שו"ת יביע אומר, ח, אבן העזר, סימן כב; פד"ר, ערעור תשי"ט / 44, ד, עמ' 3.

68 יורה דעה, סימן רמט, סעיף ז.

אבל הוצאות בניו ובנותיו הקטנים, אע"ג דדרשינן "ועושי צדקה בכל עת" – זה הזן בניו ובנותיו כשהן קטנים (כתובות נ ע"א), מ"מ אין זה בכלל צדקה. ועל צד הדרש אמרו חז"ל כן, כלומר דגם זה מצוה. אבל חלילה לחשוב זה בכלל צדקה. דאל"כ לעולם לא יגיע לעניים אף פרוטה אחת.

זאת ועוד. לדעתו, גם כשמדובר בבנים הגדולים, מותר לאב לפרנסם ממעשר כספים רק אם אין סיפק בידו לפרנסם באופן אחר. וזה לשונו:⁶⁹

זהו וודאי כשאין ידו משגת האב ובניו קודמים, וגם זה כשבניו ילמדו תורה, כמבואר שם. אבל אם הוא עשיר, קשה הדבר לומר שיכול לחשוב חשבון אביו ובניו על מעות מעשר, ויפטור א"ע בזה מנתינת צדקה.

במה דברים אמורים? בפרנסה הרגילה של בנים גדולים, אך נראה פשוט שלדעת כולי עלמא, מותר לאדם להשתמש בתנאים מסוימים בכספי מעשר כספים להוצאות חינוכם של בניו ונישואיהם, כפי שכותב בעל "ציץ אליעזר":

ולפי"ז פשוט שאותו הדין הוא גם במה שאדם נותן ומתחייב לנישואי בתו וסידור דירה וכו', דאם נותן בלי התחייבות ורק מתוך רצון טוב, יכול בכל גוונא לתת מכסף מעשר. ואם נותן מתוך התחייבות, צריך שיהא דעתו על כך בשעת ההתחייבות. ואם לא כן, לא יוכל בכה"ג לתת אח"כ עבור כך מכסף מעשר, וכמו"כ לא לתת בכל גוונא מכסף מעשר מה שצריך לתת לה מהדין כדי פרנסה, שהיא לא פחות מכסות שפוסקין לאשת עני מישראל או כפי עשרו, אם הוא עשיר, כנפסק באה"ע סי' נ"ח (ע"ש ובב"ש ובאה"ט) ובסי' קי"ג סעי' א' עיי"ש.

אם כן אפוא יש הגבלה לשימוש במעות מעשר כספים להוצאות נישואין, שחייב לתת את הכסף מרצונו הטוב בלא להתחייב מראש לעשות כן, כדי שלא ייחשב פורע חובו במעות מעשר, או לחילופין, שבשעה שהוא מתחייב בדעתו לקיים התחייבות זו ממעות מעשר. ואנו נוסף שמותר לאדם להשתמש בכסף מעשר כספים רק אחר שנתן את המינימום שהוא חייב לתת לעניים על פי ההלכה, ועוד נבאר לקמן כמה חייב לתת לעניים וכמה יכול להשאיר לצורך משפחתו.

מכאן שלמעשה ראוי להציע לכל משפחה לפתוח תכנית חיסכון לנישואי ילדיהם ולהפקיד חלק מן הכסף בו על חשבון החלק שהפריש כחומש מנכסיו למצוות. כמו כן מותר לאדם להשתמש בכספי מעשר כספים לפרנסת בניו לאחר נישואיהם, אם הם זקוקים לכך, כי הם קודמים לשאר עניים.

מי שמתקשה בפרנסת בניו הגדולים (יותר מגיל שש) או בתשלום ההוצאות לחינוכם, יכול לכתחילה להשתמש בכספי מעשר כספים. ומי שיכול לפרנס את בניו וגם לתת מעשר לעניים, ראוי שייתן מעשר כספים לעניים בלא לקזז מהם את הוצאות חינוך בניו הגרים בביתו ופרנסתם.

5.6 מסקנות הלכה למעשה

1. מעשר כספים הוא מנהג ראוי ונכון.
2. מעשר כספים הוא בכלל חומש לצדקה, וחצי מן החומש לצדקה וחצי למעשר כספים.
3. מותר להשתמש בכספי מעשר כספים גם למצוות ולא רק לעניים.
4. מותר לאדם להשתמש בכספי מעשר כספים לחינוך בניו ולנישואיהם ולפרנסתם עד חתונתם.

6. טובת הנאה בנתינת צדקה

מכיוון שמעשר כספים יכול להיות מופנה גם כלפי האדם עצמו, כפי שהראינו בפרק הקודם, יש לדון בשאלה כמה צריך לתת לאחרים מי שהחליט לתת מעשר כספים, וכמה יכול להשאיר לעצמו להידור מצווה או לקניית מקום בבית הכנסת או ללמד את בנותיו תורה וכדומה. נוסף על זה, ראינו שחלק מחובת הצדקה מקיים האדם בתשלום דמי ביטוח לאומי ומס הכנסה ממשכורתו. דברים אלו שווים לגביית הקופה בימי קדם. נמצא שיש לברר כמה צריך האדם להפריש נוסף עליהם לצדקה לעניים וכמה יכול להשתמש בו בעצמו.

6.1 טובת הנאה בחלוקת מעשר

לבעל השדה אין טובת הנאה ממתנות עניים שבשדה, ואינו יכול לקבוע איזה עני יקבל אותם. במעשר עני המחולק בבית, יש לבעל הבית זכות לקבוע למי הוא נותן אותו, כבשאר תרומות ומעשרות וצדקה. ברם, מעשר עני, המחולק בשדה, אין לבעל השדה טובת הנאה בו.⁷⁰ וכן עולה מן הסוגיה שיש בה הבחנה בין מתנות עניים הניתנות בשדה לאלו הניתנות בבית. וזה לשון התלמוד בעניין זה:⁷¹

70 על ההבדל בין מעשר עני, המחולק כעיקר מצוותו בשדה, לבין המתנה המחולקת בבית, ראה מה שכתבתי במאמרי "העקרונות בנתינת מעשר עני", אמונת עתיך 80 (תשס"ט), עמ' 22–34.

71 חולין קלא ע"א.

ארבע מתנות עניים שבכרם, הפרט והעוללות והשכחה והפאה, ושלש שבתבואה, הלקט והשכחה והפאה, שנים שבאילן, השכחה והפאה – כולן אין בהם טובת הנאה לבעלים, ואפילו עני שבישראל מוציאין מידו. מעשר עני, המתחלק בתוך ביתו, יש בו טובת הנאה לבעלים, ואפי' עני שבישראל מוציאין אותו מידו.

על אף הדברים הללו, מצאנו במשנה במפורש שיש דרך שישלוט בעל השדה במתנות עניים הניתנות בשדה. וזה לשונה:⁷²

היה מציל - נותן מחצה ונוטל מחצה. היה לו דבר מועט - נותן לפנייהם, והן מחלקין ביניהם.

והסביר הרמב"ם בפירושו למשנה זו:

אם רצה למעט מאותו המעשר שאצלו כדי לתת אותו לקרוביו ומכיריו, רשאי לקחת חצי מעשר עני שאצלו ונותנו לקרוביו העניים, ונותן החצי השני לעניים שעברו עליו, וזה הוא עניין אמרו: היה מציל – נוטל מחצה ונותן מחצה.

כלומר, המשנה קובעת שעד חצי מן היכול לעניים, האדם רשאי לתת לעני שהוא מכיר. פירושו של דבר שכנגד כל כמות שהאדם נותן לעני שהוא מכיר, הוא חייב לתת כמות זהה לעני שאינו מכיר. המשנה למעשה ממריצה את בעל השדה לתת מעשר עני יותר מן המינימום ההכרחי, כשהיא מאפשרת לו לתת חלק מן המעשר לעני שהוא מכיר, ויחד עם זה מבטיחה שיזכו עניים סתם בכמות זהה לו.

ומה הדין כאשר אם ייתן חצי מן המעשר, לא יישאר לעניים העובדים בשדה כדי שיעור לכל אחד? על שאלה זו עונה הרמב"ם בהמשך פירושו:

ואם עברו עליו עניים מרובים והיה אצלו ממעשר עני מה שמספיק לתת לכל אחד מהם השיעור הקצוב. ואם ייקח חצי מה שיש אצלו, יישאר החצי השני פחות מכדי שייקח כל אחד מהם השיעור הקצוב – רשאי לקחת החצי, וישאיר החצי ביניהם, והם מחלקים אותו בשווה, אף על פי שיגיע לכל אחד מהם פחות מהשיעור הקצוב, ולוקח אותו החצי, כמו שביארנו.

נראה שאין בהלכה זו כדי לפגום בעיקרון שאסור לבעל השדה לקבל טובת הנאה במעשר עני: כנגד כל כמות שיש לו טובת הנאה בה, שהוא נותן אותה למי שירצה, יש כמות מקבילה שהעניים לוקחים אותה בעל כורחו. וזה לשון הרמב"ם בעניין טובת הנאה זו:⁷³

72 פאה, פרק ח, משנה ו.

73 הלכות מתנות עניים, פרק ו, הלכה יא.

היה לו מעשר בגורן, ורצה ליתנו לעני קרובו או מיודעו – יש לו להפריש מחצה ליתנו לו, והחצי מחלקו לכל עני שיעבור כשיעור שאמרנו.

אני מבקש להציע להחיל את העיקרון שקובעת המשנה ביחס לטובת הנאה במעשר עני שבשדה גם על מעשר כספים לעצמו, שיכול האדם ליטול לעצמו מחצית מן החומש המיועד למעשר כספים באותם תנאים שהתירו חז"ל לבעל השדה לקבוע למי לתת את מתנות העניים שבה, דהיינו שייתן לעניים את המחצית השנייה.

6.2 מנגנון החלוקה על פי הכלכלה המודרנית

נחלקו האמוראים בירושלמי בפירוש המשנה:⁷⁴

ר' יונה פתר מתניתין ביותר מכשיעור. היה מציל – נוטל מחצה ונותן מחצה. אבל בכשיעור – הוא נותן לפניהן והן מחלקין ביניהן. רבי חזקיה פתר מתניתא בכשיעור. ביקש להציל – נוטל מחצה ונותן מחצה, שמתוך שנוטל מחצה ונותן מחצה, נעשה דבר מועט, הוא נותן לפניהן והן מחלקין ביניהן.

נראה שניתן להבין את המחלוקת בירושלמי באופן הבא: מטרת חז"ל לעודד את בעל השדה לתת יותר למעשר עני, והם עושים זאת באמצעות הרשאה לבעל השדה לתת מעשר עני למכיריו, בתנאי שכנגד מה שמקבלים מכיריו יקבלו עניים רגלים לא פחות מהם. העיקרון שמציגים חז"ל במשנה הוא עיקרון המוכר בכלכלה המודרנית בשם matching. כאשר גוף מעוניין לעודד גופים אחרים להשקיע, הוא מכריז שהוא נותן דולר (\$) נגד כל דולר (\$) שמשקיעים אחרים.⁷⁵

על פי הבנה זו, נחלקו ר' יונה ור' חזקיה בשאלה מתי יש לבעל השדה טובת הנאה.⁷⁶ לדעת ר' יונה, רק אם יש יכול כדי שביעה לכל העניים שבשדה, רק אז רשאי בעל השדה לתת את היתרה לעניים שהוא מכיר; ואילו לדעת ר' חזקיה, גם אם אין די יכול לעניים שבשדה, בעל השדה רשאי לתת לעניים שהוא מכיר. נראה שר' חזקיה מבקש לעודד את בעל השדה לתת יותר לעניים, ולכן הוא מוכן להקצות לבעל השדה חלק גדול יותר שיש בו טובת הנאה.⁷⁷

74 פאה פ"ח ה"ו, כא ע"א.

75 דבר זה מקובל למשל בקרנות המייעדות את כספן למחקר אקדמי, שהאוניברסיטה מתחייבת להקציב סכום זהה לסכום המתקבל מן הקרן החיצונית, ובכך למעשה מוכפל הסכום הניתן לחוקר.

76 להסבר מפורט של המחלוקת ודוגמאות מספריות ראה מאמרנו "טובת הנאה בחלוקת מעשר עני", סיני קמא (תשס"ט), עמ' קז–קיג.

77 בית יוסף, יורה דעה, סימן רנא, בשם המרדכי, כותב על פי התוספתא, שאפילו יותר ממחצה יכול לתת לקרוביו. עיין שם.

6.3 פסק ההלכה ביחס לטובת הנאה במעשר עני

הרמב"ם פיצל את שתי ההלכות בעניין חלוקת המעשר בהלכות מתנות עניים פרק ו. את הדין שבעל השדה יכול לתת למכיריו, הכתוב ראשון במשנה, פסק בהלכה יא: "היה לו מעשר בגורן, ורצה ליתנו לעני קרובו או מיודעו – יש לו להפריש מחצה ליתנו לו, והחצי מחלקו לכל עני שיעבור כשיעור שאמרנו"; ואילו את ההלכה השנייה במשנה, פסק קודם לכן בהלכה ט:

היה לו דבר מועט, והעניים מרובין, ואין בו כדי ליתן לכל אחד ואחד כשיעור – נותן לפנייהם, והן מחלקין ביניהם.

יש פוסקים שהכריעו שרק במעשר עני המתחלק בבית יש לבעלים טובת הנאה, וגם אם יש לו טובת הנאה בשדה, החלוקה באה רק לקבוע לאיזה עני או קבוצת עניים לא לתת מן המתנות שבשדה,⁷⁸ אך לא לקבוע למי לתת (שם, סעיף יד).⁷⁹

נראה שהוא הדין גם ביחס לצדקה ומעשר כספים. ראינו שיש שני שיעורים עיקריים, חומש ומעשר. מעשר מהרווחים יש לתת לעניים ועוד מעשר (מעשר + מעשר = חומש) יכול האדם להשאיר לצורך עצמו להידור מצוות או לחינוך הילדים או לקניית ספרי קודש וכדומה. וכפי שכתבנו לעיל, סעיף 5.3, בכלל החלק שהאדם חייב לתת לצדקה, הוא רשאי להחשיב את הכסף שנתן למס הכנסה לכל היותר כמחצית.

להלן כמה דוגמאות מספריות.

1. **מי שמרוויח 10,000 ש"ח ברוטו בחודש.** נניח שיש לו 2.25 נקודות זיכוי. על פי מדרגות המס היום, עליו לשלם 975 ש"ח למס הכנסה, 386 ש"ח לביטוח לאומי ועוד 410 ש"ח דמי בריאות. נמצא ששכרו הנקי 8,229 ש"ח. ההוצאות למשפחה בעשירון החמישי הן היום 6,000 ש"ח. נמצא שנותרו לאדם זה 2,229 ש"ח.

החומש מסכום זה הוא 400 ש"ח לערך. מחצית מן היתרה הזאת, 200 ש"ח, עליו לייעד לצורכי מצווה של עצמו ומחציתה לעניים. ומכיוון שכבר שילם למס הכנסה ולביטוח לאומי יותר מ-200 ש"ח, הוא יכול לזקוף זאת כמחצית ממצוות הצדקה, ועליו לתת לעניים 100 ש"ח בכל חודש.

2. **מי שמרוויח 20,000 ש"ח ברוטו בחודש.** נניח שיש לו 2.25 נקודות זיכוי. לפי מדרגות המס היום, הוא משלם 3,914 ש"ח למס הכנסה, 1,086 ש"ח לביטוח הלאומי

78 ערוך השולחן העתיד, הלכות פאה, פרק יד, הלכה יג.

79 לסיכום השיטות בעניין זה, ראה הרב שניאור רווח, "ביכורי שדה על הלכות מעשר עני", בית עזריאל (תשנ"ז), פרק ב, סעיף ח, עמ' 33–36.

ועוד 910 ש"ח דמי בריאות. נמצא שנותרו לו 14,090 ש"ח. ההוצאות דומות לאלה שבדוגמה 1, 6,000 ש"ח. נמצא שהרווח הנקי הוא 8,090 ש"ח.

החומש מסכום זה הוא 1,600 ש"ח לערך. מחצית מסכום זה עליו לייעד לצורכי מצווה של עצמו ומחצית לתת לעניים. מכיוון ששילם למס הכנסה ולביטוח לאומי יותר מסכום זה, עליו לתת לעניים 400 ש"ח בכל חודש.

6.4 מסקנות הלכה למעשה

1. יש לאדם טובת הנאה גם כלפי עצמו בחלוקת כספי מעשר כספים וצדקה.
2. אין האדם חייב לתת מעשר מכל הכנסותיו, כי אם ממה שנשאר מהן אחרי ההוצאות הנצרכות לנהל רמת חיים חסכונית כמקובל לפרנסת ביתו.
3. אין האדם חייב לתת מעשר משכר הברוטו, שהרי הוא חייב לשלם עליו מס. אדרבה, יש מקום להחשיב חצי מן התשלומים למס הכנסה ולביטוח הלאומי ככספי מעשר כספים.
4. האדם רשאי לתת עד חצי מכספי החומש (עשירית משכרו הפנוי) לצורכי עצמו, כגון לקנות בהם תפילין או מזוזות או להדר במצוות, ואפילו להחזקת בניו.
5. את יתרת הכסף (1/20 לערך), צריך האדם לתת כצדקה למי שנצרך ואינו מבני ביתו.
6. אסור לו לאדם להרעיב את בני ביתו כדי לתת צדקה.